

ARTVİN VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Ömer SUBAŞI*

ÖZ

Urartu yazıtlarında Artvin ve taşrası için kullanılan Katarza ismi ilerleyen tarihi dönemlerde değişikliklere uğramış ve kaynaklarda, bölge Choranzene vb. şeklinde anılmaya başlamıştır. Ancak günümüzde yazılan araştırma eserlerde bölge için kullanılan Klarceti ismi ilk defa M.S. VI. yüzyılda meydana getirilen tarihi kaynaklarda geçmektedir. Klarceti Bölgesi, Artvin (Nigal), Ardanoç, Şavşat, Borçka ve Murgul ile şu anda iskân halinde olmayan ancak tarihi kaynaklarda isminden sıkça bahsedilen Tukharis'ten oluşmaktadır. Coğrafi olarak Klarceti Bölgesi, Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerinden, Yanlızçam Dağları'nın batısına, oradan da Şavşat ve Artvin'in güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır. Bu çalışmada bulunduğu bölge açısından tarih boyunca büyük öneme sahip olan Artvin ve taşrasının tarihi-coğrafyası ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Klarceti, Artvin, Ardanoç, Şavşat, Tukharis

HISTORICAL GEOGRAPHY OF ARTVİN AND THE SURROUNDING COUNTRY

ABSTRACT

In Urartu epigraphs, the name "Katarzane", which refers to Artvin and its surroundings, has undergone some changes in time and the district has been started to be called "Choranzene" in the relevant literature. However, the name "Klarceti", used for the same district in current literature, was first introduced in the

* Yrd. Doç. Dr., Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ARTVİN.

historical pieces of VI. Century (A.D.). Klarceti District includes Artvin (Nigal), Ardanuç, Şavşat, Borçka, Murgul and the district "Tukharis", which is now uninhabited but whose name is often mentioned in historical documents. Geographically, Klarceti District comprises the lands from the lower sides of the River Çoruh to the Western part of Yalnızçam Mountains and from the Southern part of Şavşat and Artvin to the Black Sea. This study deals with the historical geography of Artvin and its countryside, which has been an important place throughout history.

Keywords: Klarceti, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Tukharis

Artvin ve taşrasında tarihi çağlarını aydınlatacak arkeolojik kazılar yapılmadığı gibi yüzey araştırmaları da daha çok yeni olduğundan, bölgeye yakın olan, Kafkasya ve Kars çevresinde saptanan Neolitik dönem (8000-5500) yerleşim yerlerine dayanarak Artvin ve çevresin de bu çağda yerleşmelerin olduğu düşünülebilir. Ancak bu döneme ait Şavşat-Meşeli ve Yusufeli-Demirköy'de tesadüfen bulunan bronz baltalar haricinde arkeolojik veriler bulunmamaktadır. M.Ö. 3 binli yıllarda bölgede Hurrilerin yaşamış olabilecekleri ve maden kaynaklarının da bunlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. M.Ö. 1190 Hititlerin yıkılmasıyla karanlığa gömülen Anadolu ile birlikte Artvin ve çevresi hakkında zaten çok az olan bilgiler tamamen yok olmuştur.¹ Tarihi kayıtlarda kuzeye doğru seferler düzenleyen Asur ve Urartular sayesinde, Artvin yavaş yavaş tarih sahnesinde görünmeye başladı. Artvin ve çevresinden, isim olarak olmasa da bölge olarak ilk bahseden Urartulardır. Urartu krallığı² zamanında kuzeye ilk seferler kral İşpuini (M.Ö. 825-810) ve oğlu Minua (M.Ö. 810-780) döneminde olduğu bilinmekte ve kralların yaptıkları seferler sonrası Luşa, Witerhu ve Katarza'dan³ büyük

1 Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1999, s.9.

2 Urartular hakkında geniş bilgi için bkz. Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yay., Ankara 1992.

3 Luşa: İşpuini ve Minua dönemi yazıtlarda Luşa-i-né-e-de ve Lu-ú-şá-a olarak, Arğışti dönemi yazıtlarda ise Lu-şá-a-e olarak geçmekte ve Transkafkasya'nın güneyine lokalize edilmektedir. Witerhu: İşpuini ve Minua dönemi yazıtlarda, Ú-i-té-ru, Arğışti dönemi yazıtlarda ise Ú-i-té-ru-hi-né-i olarak geçmektedir. Bir kabile ve onların yaşadığı bölge olarak ta Kağızman yakınlarında Yukarı Aras havzasına lokalize edilmektedir. Katarza, İşpuini ve Minua dönemlerindeki yazıtlarda Ka-a-tar-za-a, Ka-tar-za-a, Ka-tar-za-ne-é-de olarak geçen Arğışti döneminde ise isim Ka-tar-za-a-e olarak geçmekte olup, Minua tarafından Luşa ve Witerhu arasında olduğu söylenmekte ve Klarceti Bölgesine lokalize edilmektedir. Bkz, Igor

miktarda ganimetlerle döndükleri yazıtlarda anlatılmaktadır.⁴ Minua'nın oğlu I. Argiştı (M.Ö. 780-756) döneminde kuzeye yapılan seferlerin anlatıldığı ve Argiştı yıllığı olarak bilinen Horhor Yazıtı'nda, kral tarafından Kuzeye yapılan sefer sonrası alınan yerler arasında ismi geçen birçok yerleşim yerinden, daha sonraki tarihsel dönem isimler ile ilişkili olan ve coğrafi olarak tespit edilebilen yerleşim yerleri arasındaki iki isim çalışmamıza konu olan bölgenin sınırları içerisinde.⁵ Bunlar Diauehi ve Katarza veya Quturza'dır. İlk Kolkhis'de,⁶ Urartu devletine kadar yayılan Kur Nehri kaynaklarında, Palakats'io Gölü'nün çevresinde bir federasyon şeklinde yedi krallık

M.Diakonoff – S.M.Kashai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, p.48,52,102.

- 4 İşpuni ve Minua döneminde kuzeye yapılan seferler ve Katarza hakkında ilk kayıtlar Anzavurtepe, Kasımoğlu Steli ve Toprakkele yazıtlarıdır. Bkz. Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten*, Cilt:LXIV, TTK Yay., Ankara 2000, s.718, 728.
- 5 Argiştı'nın ikinci yılında, babası Minua'nın yaptığı gibi Diauehi ülkesine karşı sefere çıktığını sırada devletin kurulduğu dönemden beri denetim altına alınamayan Luşa, Witeruhe ve Katarza'yı yağmalamıştır. Argiştı, hâkimiyetinin on üçüncü yılında Aras vadisine kadar gelerek bölgeye yerleşmiş ve daha kuzeye yönelerek Etiuhe, Wireruhe ve Katarza'yı almıştır. Bkz. Köroğlu, *a.g.m.*, s.717,724,726 dip not 44.
- 6 Kolkhis, Anadolu'nun kuzey-doğusunda, kuzeyinde -İskitlerce *karbeyaz* anlamına gelen-Kaukasus Dağları, güneyinde Armneia, doğusu İberia ve batısı Pontus Euxenos (Helen dilinde Deniz anlamında ve Pontos Euxenos Helen dilinde "Yabancılar dostu deniz" anlamına gelmektedir) tarafından çevrilmiş bir bölgedir. Geo. Egri veya Egrisi; Arm. Eger Urartu kayıtlarında geçen Qulha bölgesine tekabül etmektedir. Klasik kaynaklarda Eger ismi görünmesine rağmen Roma ve Grekler tarafından bu bölgeye Kolkhis/Colchis denmiştir. Halkına Kolkhisliler denir. Köken olarak Mısırlıdır. Mısır kralı Sesostris çıktığı seferinde bu bölgelere kadar gelmiş, işte bu Kolkhisliler Mısır ordusunun arada kalanlarıdır. Kolkhis Bölgesi elverişli iklimi, bol madenleri ve tabiat güzellikleriyle Yunan aleminde daima bir düş ve zenginlik ülkesi olarak kabul edildi. Miletoslular, kolonizasyon hareketleri esnasında bu bölgede Dioskurias ve Phasis gibi şehirleri kurarak buralarda yerleşmişler ve bölge de ilk Yunan kolonizasyonlarının temellerini atmışlardır. Ayrıca antikçağda Kolkis Bölgesi'nin ünlenmesi Argonaut'lar (Argo Gemiciler) ve Altın Post Efsanesi sayesinde olmuştur. Bkz. *Heredot Tarihi*, (çev. Muntekim Ökmen), İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s.164-165; *Strabon XI. II. 17*, (çev. W. Falconer), London 1903, p.227; Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, The Long and Short Recensions, Wiesbaden 1992, p.125; *Arrianus'un Karadeniz Seyahati, (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, (çev. Murat Arslan), Odin Yay., İstanbul 2005, s.60,61; Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998, s. 140; Heinrich Kiepert, *A Manual of Ancient Geography*, (trans. Ph. D), Londra 1881, p. 54-55; Nicholas Adontz, *Armenia in The Period of Justinian*, (trans. Nina G. Garsoian), Lisbon 1970, p. 154; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yay., İzmir 1993, s.673; Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK Yay., Ankara 2001, s.14,15- 205,210; Argonautlar ve Altın Post Efsanesi için bkz. Osman Emir, Argonautlar Efsanesi: Bir Mitos'un Ardındaki Gerçekler ve Kolkhis, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2009, s.9-24.

tarafından yönetilen bölge;⁷ ikincisi, yerleşim isimleri açık bir şekilde diğerinin yanındaki bir alana uygun düşer. Urartu dokümanlarına göre Diauehi bölgesinin yanında Katarza (Katarzene) bölgesi bulunmaktadır.⁸ İlerleyen zamanlarda Ermeni ve Gürcü kaynaklarının ışığında, Javakheti'nin (Cavaket)⁹ batısında, Tayk-Tao'nun¹⁰ kuzeydoğusunda Klarceti/Klarjeti Bölgesi'nin bulunduğu tespit edilebilmektedir.¹¹ Ermeni ve Gürcü kaynaklarında ve klasik yazarlarda ilk defa Χολαζζηνη,¹² Καραζηνη¹³ ve Χοζζαυη¹⁴ şeklinde ifade

7 Asur kaynaklarınca Daiaeni (Daiani) konfederasyonu adı verilen bölgeye, Urartu dilinde Diauehi (Diaohi), Yunan kaynaklarında ise Taokhoi'ler (Taokh'lar) olarak adlandırılıyordu. Ksenophon, *a.g.e.*, s.132-140; David Marshall Lang, *Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul 1997, s.52.

8 Diakonoff-Kashai, *a.g.e.*, p.48,49.

9 Javakheti; Geo. Javaxet'i, Arm. Javaxk-Jovaxk olarak ifade edilmekte ve Parnavari Gölü'nün doğusundan Arsiyani (Yalnızçam) Dağlarına kadar genişleyen bölge ile Samc'xe'nin güney ve güney doğusuna lokalize edilmektedir ve Gugark'ın 9 vilayetinden birisidir. Bkz. Robert H. Hewsen, *a.g.e.* p.134; Leonti Mreveli, Kart'los'un oğlu Mtzhets'un oğulları arasında ün yapmış Op'los, Ojrxos ve Jawaxos (Javakheti) isminde üç oğlunun bulunduğunu ve topraklarının bu oğullarına miras bıraktığını aktarmaktadır. Bunlardan en küçüğü olan Javakheti günümüz Ahalkalek eyaletini kapsayan coğrafyaya yerleşmiş ve bölgenin kendi ismi ile anılmasını sağlamıştır. Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford 1996, p.10,11; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılında Kadar)*, (çev. Hrand D. Andreasyan, Not. ve Yay. Erdoğan Merçil), TTK Yay, Ankara 2003, s.7; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 162; Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, D.C. Georgetown University Press, 1963 pub. 1965, p.439; M. Fahrettin Kırzioğlu ise, Küçük kardeş Cavakh'ın (Varyan, Çavak) kabilesine göre öteden beri Ahalkalek ve Gölle çevresiyle Çıldır Gölü bölgesine Çavakhet-Çavakyurdu denilmekteydi. Parnavar Gölünden Kür ırmağının kaynağına kadar uzayan yerleri sahiplendiğini ve Çunda ve Artanı inşa ettiğini söylemektedir. Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 1992, s.192,201.

10 Hewsen, *a.g.e.*, p.134.

11 Toumanoff, *a.g.e.*, p.441,442.

12 Strabon, Klarceti Bölgesi hakkında şunları aktarmaktadır; Chorzene ve Cambysene, kuzeydeki ve özellikle çok karlı olan ülkelerdir. Onlar, Kafkas Dağlarına, İberia'ya ve Colchis'e bitişiktirler. Orada devamlı olarak insanların dağların üzerinden geçişlerinde şiddetli kar fırtınalarının olduğunu söylerler. Yolcular, nefes almak için ve diğer yolculara durumlarını gösterebilmek amacıyla karın yüzeyini yukarı doğru kaldıracak kazıklar ile böyle tehlikeli durumlara karşı tedariklidirler. Kur nehrinin diğer tarafındaki Chorzene ve Gogarene. *Strabon XI. 14. 4-5*, p. 268.

13 Ptolemy, Klarceti Bölgesi hakkında şöyle bahsetmektedir: Aras ve Kur Nehirleri ile Fırat Nehri içine alan Armenia Bölgesinde, Kur Nehri yanındaki Bachane olarak isimlendirilen Masihiçi Dağlarının yanındaki bölge Choloraneze'dir. *The Geography by Claudius Ptolemy* (trans. and edited by Edward Luther Stevenson) New York 1932, repr. 1991, p. 124,125. 5. Kitap. B.12.

14 Procopius, Klarceti bölgesi hakkında şöyle bahsetmektedir: Eruli ile Phlemut ve Beros, Doğu

edilen bu isim Katarza veya Quturza'dan türemiştir.¹⁵ M.S. V. yüzyıllarda aynı bölge için kullanılmaya başlayan Klarceti isminin ilk telaffuz edilişi, Arşaklı Büyük Tiridat'ın (286-330) katibi ve kronikçisi Agathangelos'da geçmekte ve onun ülkesinde 301 yılında Hristiyanlığın yayıldığı yerler arasında Klarceti Bölgesini de saymaktadır.¹⁶ Agathangelos'un Yunanca metninde Kalarzen, Latincesinde Kalarsarum ve 450 yıllarındaki Ermenice tercümesinde de bölge Kalarç olarak belirtilir.¹⁷ Klarceti Bölgesini temsilen kullanılan isimler tarihi kaynaklar arasında Ptolemy da Choloraneze, Strabon da Chorzene, Procopius da ise Cholarzene olarak geçer. Adontz, Cholarzene isminin Ermenice Xorjeam veya Xorjayn'un bir versiyonu olduğu söyler ve Klarceti isminin söylenişlerini şöyle verir; Kalarjk, Klarjk, Kalarck, Katarzene, Cholarzene, Calarzene.¹⁸ Yine aynı isimler farklı kaynaklarda Klarek, K'larjk, Galarjit olarak da geçmektedir. Movses Khorants'i de Gghardch olarak geçen yeri Tsarevitch Wakhoucht eserinde Ghoulardchnili olarak vermiş, Saint-Martin ise bu yeri, eserine Gaghardchk'h-Geghardchk'h olarak geçirmiş ve bu yerin Klarceti olduğunu iddia etmiştir. Victor Langlois ise ismi Ghardch (Koukarkli) olarak vermiştir.¹⁹ Müslüman Arap akınlarının Anadolu'daki ilk kayıtlarını veren el-Belazuri, Habib b. Mesleme'nin bölgede fethettiği yerleri sayarken Şevşet'i sulh yolu ile fethettiğini ve Kalercit halkları ile anlaştığını bildirmektedir.²⁰

Generali Martinus'un kampından uzakta olmayan Cholarzene arazisine geldiler. *The Procopius (History of War, Books I And II)*, (trans. H.B. Dewing), Londra-New York 1914, XXIV, 4-10, p. 477.

15 Tumanoff, *a.g.e.*, p.442.

16 Robert W.Thomson yapmış olduğu çeviride bu ismi Kalarjik olarak okumuştur. Bkz. *Agathangelos History of The Armenians*, (trans. and comen Robert W.Thomson), State University of New York Press 1976, p. 377, 495; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.202.

17 Yunanca buraya Kalarzen denmesinin nedeni Yunancada “ç” yerine “z” kullanılmasıdır. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 52.

18 Adontz, *a.g.e.*, p.43, Toponmy, p.164.

19 *Moses Khorenats'i History of the Armenians*, (trans. Robert W.Thomson), London 1980, p. 240; Tsarevitch Wakhoucht, *Description Geographique de la Georgian*, (trans. M. Brosset), S.Petersbourg 1842, p.72,73; M.J. Saint-Martin, *Memoires Historiques et Geographiques Sur L'Armenia*, Paris 1818, p.83; Victor Langlois, *Collection Des Historiens Anciens Et Modernes De L'Armenie*, Paris 1869, p. 126, dip not 4.

20 İslâm ordularının Kafkasya'ya yönelik harekât Hz. Ömer devrinde başladı. Sürâka b. Amr 22'de (643) Bâbülevbâb Kralı Şehr-Berâz ile barış yaptıktan sonra Habîb b. Mesleme ileri harekâta devam ederek bazı yerleri ele geçirdi. Habîb b. Mesleme daha sonra Hz. Osman zamanında İrmîniye'nin fethiyle görevlendirildi. Duvin'i zapteden Habîb, Gürcistan'ın merkezi Tiflis üzerine yürüdü ve şehri fethedip Gürcüler ile bir anlaşma yaptı (25/645-46). Buna göre halkın canına, mabetlerine, kiliselerine ve havralarına dokunulmayacak, onlar da her aile için 1 dinar cizye ödeyecek, Müslümanlarla dost olacak, Allah ve Resulü'nün düşmanlarına karşı düşmanlık edeceklerdi. el-Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı

İberia, Gürcistan coğrafyası için kullanılan isimlerden olup, Ermenicede Verea/Vrasdan, Süryanicede İberia ve Gurzan, Arapçada El-Gurc ve Farsçadan bozma olarak Gurân/Gurçan yerine Curzân, İngilizcede Georgia, Fransızcada Georgie, Rusçada Gruziya denilen ülkeyi İranlılar Gürcistan olarak anmaktadırlar. Türkler ise doğu-batı ayrımını esas alarak K'art'los'a "Sağ Gürcistan" ya da "Terekeme Gürcistan'ı" derken ülkenin batısını da "Sol Gürcistan" ya da "Asıl Gürcistan" ismiyle anlar.²¹ Batılı yazarlar bu ayrımı Yukarı ve Aşağı İberia olarak yaparlar. Klarjeti'nin ise Yukarı İberia'nın devamı olduğu iddia edilmekte²² ve Taikh (Tayk-Tao) ile Gugark²³ arasında olduğu düşünülmektedir.²⁴ Ananias'a göre Gugark dokuz vilayetten oluşur. Bunlar Jorop'or, Kolbap'or, Cobap'or, Tasir, T'relk, Kankark, Upper Jawaxk, Artanhan ve Kalarck'dır (Klarjeti).²⁵ Kiepert'in antiquus atlasının 4

Yay., Ankara 2002, s. 290; İbnü'l- Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, C.III Bahar Yayınları, s.88-91; Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt- Taberi, *Tarih-i Taberi*, (neş. M.Faruk Gürtunca), C.III, İstanbul, s.491; İbn Hurdazbih ise Haliç'in sağ tarafında onbir bölge bulunduğunu ve bunlardan birisinin de Haldiye Bölgesi olduğunu ve bu bölgenin Ermeniyeye sınırında bulunduğunu, içerisinde 6 kale bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.92; Mirza Bala, "Gürcistan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1987, s. 838.

- 21 İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yay., Trabzon 2009, s.3,4; T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey*, Cilt: II, Londra 1989, p. 30.

22 Cyril Toumanoff, Yukarı İberia'nın devam eden toprakları olarak Çoruh Havasını şu şekilde açıklamıştır 1. Acara: Batısında Çoruh, doğusunda Arsani arasında Küçük Kafkasya'nın güneyindedir, 2. Nigal veya Ligani, 3. Şavşat, 4. Cholorazene veya Klarjeti, 5. Tao, 6. Samtskhe, 7. Javakheti, 8. Artani, 9. Kola, Toumanoff, *a.g.e.*, p.438,439.

- 23 Gugark ismi Strabon'da Gogarene olarak geçmektedir. Bkz. *Strabon XI. 14. 4-5*. p. 268; Heinrich Hübschmann ismi Gugaraçık, Gagaraçık, Gugarkh, Gogark ve Gugark olarak vermiştir. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Amsterdam 1969, p.275,276.

- 24 Hewsens, *a.g.e.*, p.131.

- 25 Hewsens, *a.g.e.*, p. 65-65A; M.Fahrettin Kırzioğlu, Ananias'ın Gugark Bölgesi'ni oluşturan vilayetlerini şöyle açıklar: Armenia (Yukarieller) Coğrafyası'nda, eski Gogaren Eyaletine Gugark'k (Gugarlar) denilerek, 9 sancağın adları veriliyor.1. Kolp Deresi (Kazak Çayı'nın sağdan Kür'e karıştığı yer); 2. Çor-Cor Dersi (merkezi Orbet/Şamşolde olan ve adını Çor/Şor denen Türk uruğundan alan, Orbeyanlar'ın merkez sancağı); 3. Çop-Deresi (Borçalı Çay kaynaklarındaki Penbek kesimi, adını, Sağistanlı olup, 590 da Sasanlı tahtını ele geçirmek isterken yenilince de Göktürklerle sığınan Bahram Çoban'ın mensup olduğu Sakaların Çop-Çopin boyundan almıştır; Göktürklerin batısında da Altı-Çop birliği vardır); 4. Terel'k (Tiflis güneybatısındaki Tryalet kesimi); 5. Taşır (Merkezi Lori/Loru kalesi olan Borçalı kemsisi); 6. Kankar'k (Kankar'ın/Kankar'lar anlamında, Kars Arpaçayı başlarında, Kaygulu/Akbaba kesimi; hem Kıpçak hemde Peçeneklerde görülen Kanklı uruğunun Sakalar ile gelen kolu); 7. Çavakh/Çavakh'k (Çavaklar, Kartel memleketindeki Cavakh'et/Cavakh' yurdu, Göller ve Ahılkelek ile Çıldır gölü çevresi); 8. Artahan'k (Ardahanlar anlamında: Büyük/kara-Ardahan,

numaralı kartında isim olarak geçen Calarzene, Taochi-Taikh'nin kuzeyinde, Gugark'ın batısında, Moschi'nin (Moschic-Meschia-Camili)²⁶ güneyinde, Akampsis kıyısının (Çoruh) olduğu yere lokalize edilmektedir.²⁷ Bölge, Kiepert tarafından Calarzane, Karapznun'un veya Korapznun Bölgesi olarak adlandırılır ve Kałapznvn ya da Kołapznvn şeklinde okunur. İsmine ve durumuna göre Armenia Bölgesindeki Ktars-R ya da Katarj-ik ile örtüşür. Aslında Kiepert'in bahsettiği bölge ve isim, Strabon'un Xopznvn, Kalarjkh=Kanapznun ismi ile örtüşmektedir. Bundan dolayı Kiepert, isimler aynı olduğu ve Xopznvn isminin Xo-na-pznvn isminden türediğini ve Ermeni isminin tam da düzgün olmayan bir şekli ile temsili olduğunu kabul etmekle birlikte bölgeyi de Armenia sınırları içerisinde verir.²⁸ Cyril Toumanoff ise, ismin Kularj-k, Klarj-k'den Klarj-et'i olarak Katarza (Katlarza) veya Quturza'dan türediğini düşünmekte ve ismin filolojik gruplandırmasına göre bölgenin İberia hakimiyetine geçmeden önce Armenia Bölgesi olarak geçtiğini söylemektedir.²⁹ Ayrıca Pavle Ingorokva ise Kol-xi'den Kol-ar-j ardından da Klarjet'i olarak türediğini iddia eder.³⁰ S.T. Eremyan'a göre ise Klarjk; Oljakerk-Orjlakerk, Kafkas kabilelerinden olan Glurk, Gluar veya Cxvar'ın bozuk bir şekilde ifade edilmesidir ve M.S. II. yüzyılda bu kabilelerden bazılarının dağlar boyunca göç ederek Çoruh Nehri'nin aşağı bölgelerine yerleştiklerini bu kabileler arasında ikisinin (Klarjk ve Sawsk) yerleştikleri yerlerdeki arazilere kendi isimlerini verdiklerini iddia etmektedir.³¹

Gürcistan tarihinde ismi Klarc olarak anılan, Ermeni kaynaklarında ise, yerleştikleri bölge İskit isimlerinden türetilen adlarla kaydedilen topluluğun kökeni hakkında tek bilgi Fahrettin Kırzioğlu'na aittir.³² Gürcü dilinde 'a'

Meşe- Ardahan/Khanak, Küçük Ardahan/Göle ve Khoçuvan); 9. Kalarç'k (Kalarçlar anlamında, Kertel kaynaklarında K(a)larç'et/Kalarç-Yurdu: Şavşat-Ardanuç-Artvin- Borçka kesimi. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.197,198.

26 Mos-San-Mossynoeci-Moschi; Doğu Anadolu'da M.Ö. XX. y.yıl kayıtlarındaki Mushki isim ile bağlantılıdır. Meskhian'lar İberia coğrafyasındaki Samtzkhe'nin yerleşimcileridir. Geniş bilgi için bkz. Antonio Sagona and Claudia Sagona, *Archaeology at The North-East Anatolian Frontier I, An Historical Geography and a Field Surevt of the Bayburt Province*, Paris 2004, p.65.

27 <http://www.maproom.org/00/26/present.php?m=0004>.

28 Hübschmann, *a.g.e.*, p.212-213.

29 Ptolemy'e göre Cholarzene Armenia'nın bir bölümüdür. *The Geography by Claudius Ptolemy*, p. 124, 125, 5. Kitap. B.12; Toumanoff, *a.g.e.*, p.442, dip not 21.

30 Toumanoff, *a.g.e.*, p.442, dip not 21.

31 Hewsen, *a.g.e.*, p.113.

32 Fahrettin Kırzioğlu'nun Karadeniz araştırmaları için önemi hakkında bakınız, İbrahim Tellioglu, "Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Karadeniz Türk Tarihi Araştırmalarına Katkıları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2009/180 Mayıs-Haziran, s. 19-38.

ünlüsünün olmadığı için bu kavmin isminin K(a)larçlar olması gerektiğini savunan yazar, yerleştikleri alan olan Artvin-Borçka-Ardanuç-Savşat sahasını ise bu dilde aidiyet belirten ek ile birlikte Halaç yurdu anlamında K(a)larcet olduğunu vurgulamaktadır.³³ Kalaçlar, Divanu Lügati't-Türk'te, Kalaç ismi ile anılan bir Türk topluluğudur.³⁴ Oğuz Destan'ında Kalaçlar'dan bahsedilir³⁵ ve Şecere-i Terakime'de Kalaçlar hakkında bilgi mevcuttur.³⁶ Halaç isminin

33 Klarların, Halaçlar olduğu tezinin sahibi olan yazar, Artvin-Ardanuç-Borçka-Murgul havalisindeki yer isimlerinde ve bazı coğrafi deyimlerde bölgedeki Halaçlara dair izler günümüze kadar yaşadığını belirterek ve ayrıca öteden beri, ilkbahar ile güzün, Artvin kesiminden Karadeniz'e esen kuru ve sert olup kayalıkları deviren, sisleri ve bulutları dağıtan rüzgara, Rize'den Batuma'a kadarki kıyılarda Kalaç/Kalaş Yeli denilmektedir. Çok yaygın olarak yaşayan yel adı Kalaç/Kalaş, eski Kalarç/Klarçet Bölgesi'nin hatırası olarak günümüze kadar geldiğini söylemektedir. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.202; İbrahim Telliöğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2007, s. 39,40.

34 İskender Doğu Ülkelerine sefere çıkıp, nihayet Türk topraklarında dayanmıştı. Bugünkü Hocent'in bulunduğu yerde otağını kurmuş olan Şu adındaki Türk hükümdarı İskender'in gelişine hiç aldırış etmemiş, fakat İskender'in ordusunun pek kalabalık olduğundan dolayı Türkistan'ın içlerine çekilmişti. Ancak onun tebaasından 22 bey geç kaldıkları için orada kalmışlardı. Sonradan oraya ordunun izini takip eden iki kişi daha geldi. Yorgun ve bitkin olan bu iki kişi, diğer yirmi iki kişiyle tanıştılar, konuştular. İki kişi İskender'in buralardan da gelip-gececeğini ve kimseye dokunmayacağını söylediler. Bunun üzerine diğer 22 kişi onlara 'Kal-aç' dediler. İşte bu iki kabileyle Türkmenlerin sayısı yirmi dört oldu. Sadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1999-2000, sayı 31, Ayrı Basım, Ankara 2000, s. 59.

35 Yolda şöyle bir olay oldu: yaşlıca bir kadın hamile kalmış ve bir oğlan çocuğu olmuştur. Ancak yiyecek bir yaprak bile olmadığından aç kalmıştı. Yiyip çocuğunun emeyeceği sütü yapacak hiçbir şeyi olmadığından çocuk aç kalmıştı. İki üç gün kadar sonra tesadüfen bir çakal görüldü. Bir sülünü avlayıp yakalamış ağzında tutarak götürüyordu. Kadının kocası çakala bir sopa savurdu; çakal da sülünü ağzından bırakıp kaçtı. Adam onu alıp pişirdi ve sütü gelip çocuğu emzirsin diye kadına verdi. Birkaç sonra Oğuz'un arkasından yetiştiler. Adam Oğuz'un huzuruna gelince O Nerdeydin, yolda niçin geri kadın diye sordu. Adam karısının tesadüfen yolda doğum yaptığını ve bu yüzden geciktiğini söyledi. Fakat Oğuz onun o sözünü beğenmedi; onu azarlayıp kadını doğum yaptı diye, yoldan geri kalmak olur mu? Mademki siz bu yüzden yoldan ve ordudan geri kaldınız, o halde burada kalın. Ona Türkçe olarak "kal aç" dedi. Bu sözün manası ey kadın aç ve geri kal demektir. Oğuz ona böyle dediğinden o da orada kalmıştı. Zamanla bu isim Khalaç olmuştur; bu bakımdan Khalaç kavmi o şahsın evlad ve torunlardır. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, Reşieddin Oğuznamesi Tercümesi ve Tahlili, İstanbul 1972, s.45,46.

36 Han'ın ordusunun gerisine koyduğu adamları var idi, yorulan ve hasta olan ve yolunu şaşırان ve geride kalanı alıp geldin diye. O adamların ordunun arkasında kalan bir evli kişiyi Han'ın huzuruna alıp geldiler. Han o kişiden sordu ki: Niçin geride kalmıştın, diye. O dedi; Gündeliğimin azlığından, ordunun arkasından geliyorum. Hatunum hamile idi. Doğurdu. Açlık sebebinden anasının sütü oğlana yetiemedi. Geliyordum, suyun yakasında gördüm ki bir çakal bir sülünü yakaladı. Ağaç ile çakala vurunca sülünü alıp kaçtı. Onu alıp, kebab yapıp, hatunuma verip durmuştum. Arkaya koyduğunuz adamlar rastlayıp, alıp geldiler. Han fakire at ve azık ve mal verip, bu orduya gitme deyip, "Kal aç" dedi. Bütün Kalaç halkı o adamın

“Kal aç” kökeninden türediği ortaya çıkmakta. Tabakat-ı Nasiri’de Türk topluluğunun ismi ile ilgili yapılan ayrıntılı etimolojik değerlendirmede, Hindistan’da, Afganistan’da, Orta Asya’da ve Halaçların yayıldıkları diğer bölgelerde Khalj, Khalaj, Khalac, Khilich, Khilj, Ghalzi, Ghilzais şeklinde değişik biçimde adlandırıldıkları vurgulanmıştır.³⁷

Tarihi kaynaklarda farklı şekillerde ifade edilen Klarceti Bölgesi (Klarjeti, Kalarjk, Klarjk, Kalarck, Katarzene, Cholarzene, Klarek, K’larjk, Galarjit, Clardjeti, Calarzane, Karapznun, Korapznun Choloraneze, Chorzene, Oljakerk, Orjlakerk, Korzene, Khordzen, Orzianines);³⁸ Çoruh Nehri’nin³⁹ aşağı kesimlerinden, Arsian Dağları’nın batısından (Yalnızçam Dağları) ve oradan Savşat ve Nigal’in güneyinden Karadeniz’e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır.⁴⁰ Ardanuç, Savşat, Nigali (Artvin), Borçka (P’orçxa- Bourzo veya Soterioupolis; Bizans’ın askeri postasıdır.)⁴¹, Murgul (Geo. Meruli-

neslindendir. Bu zamanda Halac diyorlardı. Ebûlğazi Bahadır Han, *Türklerin Soykütüğü*, (Neş. Muharrem Ergin), s.36.

37 Halaçlar günümüzde Türkiye, Horasan, Afganistan ve Özbekistan’ın çeşitli yerlerinde serpilmiş durumda bulunmaktadır. İran’da ise Kum şehrinin güneyi batısında Halacistan diye adlandırılan bölgede yaşamaktadırlar. Eskiden büyük Kaşkayı elinin bir bölümünü oluşturmakta idiler. Türkçe konuşmaktalar ve Selçuklular zamanında Halaçlarının büyük kısmının Halaçistan isimli bölgeye yerleştirildikleri, bir kısmını ise Azerbaycan’a ve Anadolu’ya gittikleri ve hatta bir kısmının ise Fars bölgesine gidip Kaşkaylar ile karşılaştıklarını bilinmektedir. Halaçlar, Anadolu’da 16 yerleşim yerinde sakin durumdadırlar. Azerbaycan’ın Abşeron, Gubadlı, İlic, Slayan ve Ucar reyonlarının Helec adlı kentleri bu kentlerin Halaçlar tarafından kurulduğunu ve sakinlerinin Halaç olduğunu gösterir. İran Halaçlarının ekseriyeti ise Merkezi Halacistan bölgesinde yaşamaktadır. Ancak İran coğrafyasının tamamını gözlemlendiğinde Halacistan dışında Tahran, Tebriz, Erdebi, Merşet, İsfahan, Şiraz gibi büyük şehirlerde de yaşadıkları tespit edilmektedir. Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeöğüz Yay., İstanbul 2010, s. 108,109; Tellioglu, *a.g.e.*, s. 37, 38.

38 Adontz, *a.g.e.*, Toponymy, 154,164.

39 Çoruh ismini Kırzioğlu şöyle açıklar; Ad: ‘Çor’uk=Çor’lar’ demek olup, Sakalar’ın büyük bir kolunun, buraya gelen kesiminden almıştır. Sakalar’ın ‘Gogar/Gugar’ kolu, doğuda sağdan kür’e karışan Kazak-Çayı’ndan, batıda Murgul ve Borçka’ya kadarki 9 sancağı içine alan bir eyalete yerleşmişti. Bu eyalette ki Çorların bir bölümü idare merkezi Orbet (sonradan, Ük-ok anlamında Şamşolda) in bulunduğu Sancağa yerleşmiş ve oraya Çor/Şor Deresi adını verdimiş; bir bölümü de, şimdiki Borçalı Çayına soldan karışan Loru Kalesinden geçen çaya Çor’a Ked (Çor Çayı) denilmesine sebep olmuştur. M. Fahrettin Kırzioğlu, “Selçuklu Fetihlerinden Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül 1984 Ankara, s.89,90.

40 Hewsen, *a.g.e.*, p.134; Toumanoff, *a.g.e.*, p.439; Yukarı İberia’nın devam eden toprakları Acampsis (Chorokhi-Çoruh Havzası) olduğuna ve bu bölgelerinde ismi geçen Klarceti Bölgesi olduğu hakkında bkz. W.E.D. Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932, p. 56.

41 M. Fahrettin Kırzioğlu Borçka ismini şöyle açıklar: Artvin’in kuzeyinde ve altında, sağdan Çoruh’a karışan suyun ve bölgesiyle ilçe merkezinin adıdır. Z.Velidi Togan’ın 150 li yıllarında Ptolemrus’un Volga havzasında yaşayan bir kavim diye andığı Sabirlere komşu Boruskları,

Murguli; Byz Morugoule)⁴² ve Mrit (Geo. Mereti-Merceti- Muratlı)⁴³ gibi vadiler Klarceti toprakları sınırları içinde yer alır.⁴⁴ Bölge geniş anlamda, Tayk'ın güneyinde ki Bolxa Bölgesinden⁴⁵ Moschi dağlarına kadarki yeri kapsamaktadır.⁴⁶ Klarceti'nin merkezi aynı adla anılan bir yerleşim birimidir.⁴⁷ Bazı Gürcü Tarihçilere göre aynı isim sahil kenarında da kullanılmaktadır. Çoruh vadisinden başlayan, Of ve Sürmene'ye kadar uzanan Rize Bölgesi, Kolkhis oymaklarından Sanigler, Heniokhlar, Ç'anlar ve Makronlar'ın⁴⁸ yaşadığı bir bölgeydi ve bu toprakların diğer bir adı da Kıyı Boyu Klarceti idi.⁴⁹

Tsarevitch Wakhoucht, genel olarak Klarceti hakkında şunları anlatmaktadır:

“Şimdi Clardjeth'den bahsedelim. Çoruh olarak adlandırılan büyük bir nehir bulunmaktadır. Bu nehir, İridjlou Dağından çıkan ve doğuda Khwarame köprüsüne kadar hafif bir eğilimle güneyden kuzeye doğru akmaktadır. Bu köprü'nün altında bir köşe oluşmuştur ve özellikle Artvin'den itibaren kuzeyden batıya doğru akar, daha

Bulgarların diğer bir kolu olan Boroçlardan (Boroçoğlu-Borçalı) ibaret olduklarını; Bizans kaynaklarının Barsulia-Borsulaoi diye yazdığını belirtir. Plotemus'ta, Borusklar diye geçen ve Tiflis-Kars-Revan arasında Borçalı Çayında adlarını veren Karakalpakların ikiz Borçalı-kazak boylarından birincisinden bir kolun yerleştiği anlaşılan Borçka kesimin ve buradaki suyun adının hatıraları kaldığı görülüyor. Kırzioğlu, *a.g.m.*, s.75-97; Sinclair, *a.g.e.*, p. 31; Hübschmann, *a.g.e.*, p.356.

42 Hewsen, *a.g.e.*, p. 65,210.

43 Hewsen, *a.g.e.*, p. 65,210; Hübschmann, *a.g.e.*, p. 359.

44 Hewsen, *a.g.e.* p. 131,134; Robert H. Hewsen, *Armenia A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001, p.61; Honigmann, *a.g.e.*, s.157,158; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.198; Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili- J. Gogebaşvili-Tsate Batsaşi-İvane Canavhişvili-Biçi Tezelişvili-Mihako Tseretli-Mariam Lortkipanidze, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Haklarının Tarihi ve Kültürü*, (çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınları, İstanbul 2005, s.97.

45 Hewsen, *Armenia A Historical Atlas*, p. 38.

46 Toumanoff, *a.g.e.*, p.457,458, dip not 93.

47 Ardanuç'ta bir köyün adı, Kılarçet/Kilarcet olup 1925'te İl Meclisi'nce “Bereket” diye değiştirilmiştir. Bereket Kalesi, Ardanuç İlçesi'nin güney istikametinde Artvin il sınırına yakın bir arazide ve Ardanuç'a 12 km uzaklıkta bulunmaktadır. Söz konusu kalenin, köyden uzak bir vadi içerisinde yükselen ana kaya üzerine inşa edilmiş olduğunu ifade eden Aytekin, kalenin kuzey istikametinde 7.00 m. yüksekliğindeki kulesi dışında surların çoğunluğunun harap bir halde olduğunu ve kuzey batı istikametinde de kapısının yer aldığını belirtmektedir. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında su anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagrathlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 206; Aytekin, *a.g.e.*, s.292.

48 Makronlar hakkında bkz. Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Döneminde Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yay., Trabzon 2011, s.70.

49 Siharulidze vd, *a.g.e.*, s.49.

sonra da Batum'un altındaki denize dökülür. Uzunluğu, denizden İridjlu Dağına kadar uzanmaktadır. Taş ve kayalıklarla dolu akarsu yarığında büyük bir hızla akış göstermektedir. Balığı oldukça bol bir yerdir; özellikle dağlara doğru alabalık bol bulunur; suyunun tadı iyi ve sağlığa yararlıdır; sadece içecek olarak kullanılır. Eğer bu su, Erge'de, Gonia'da ve Batum'da değilse sulamak gibi diğer hiçbir kullanım için bu suya başvurulmaz. Gouria'daki, Batum'u, Gonia'yı ve Erge'yi betimlerken Acar Nehri'nin su kavuşumundan Erge'nin altına kadar olan alanı ele alırız. Çoruh Nehri, doğuda Zarzma ve Acar arasındaki bir dağdan çıkan, doğudan batıya doğru akış gösteren Acar Nehrini kapsamaktadır.⁵⁰

Bu bölgenin en önemli merkezleri Ardanuç, Savşat, Nigal ve Tukharis kalesiydi. Klarceti Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinden olan Ardanuç ismi Constantine Porhyrigenitus'da Ardanoutzi olarak geçmektedir ve Gürcistan dolaylarının anahtarı olarak anılmaktadır. Ghazar P'arpec'i's, V. Yüzyılda meydana gelen olayları aktarırken Tao-Tayk ile Klarceti arasındaki Orjnahagh isimli yerleşim yeri olarak bahsettiği mevkii, Saint-Martin göre Ardenoudj-Artanoudji'dir.⁵¹ Adontz ise, ismi Artanuj olarak vermiş, Bilge Umar ismin aslında Ardanoutsion olduğunu ve Türk ağzında Ardanuç olarak telaffuz edildiğini söyler.⁵² Umar ayrıca ismin kökeninin Akarsu anlamına gelen Arda sözcüğü olduğunu ve Ardanuç Çayının kendi adı hiç şüphesiz Kappadokia dilindeki Arda (Akarsu) sözcüğü ile bağlantılıdır; kasabanın adı Ardanoutzion, bu ada, Helen dilinin "yeri" anlamındaki "-ion" takısı eklenmekle türetilmiştir ve Helen dilinde ç sesi, Hellen yazımında ç değerinde bir harf bulunmadığından "ç" yerine "tz" kullanılmıştır: Ardanoutz+ion= Ardanoutzion (Hellen

50 Wakhoucht, *a.g.e.*, p.109.

51 *Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian) New York, 1985, p. 41; Saint-Martin, *a.g.e.*, p. 77,78; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dalanoğlu), İstanbul 2005, s.200.

52 *Constantine Porhyrigenitus de Administranda Imperio*, Greek Text Ed. Gy. Movarcsik, İng. trans. R.J.H. Jenkins, New York 1967, p.215; Adontz, *a.g.e.*, Toponymy, p.174; Bigel Umar, *a.g.e.*, s.20; Ahmet Mican Zehiroğlu, Ardanuç isimli kasabanın Urartulardaki isminin İldemüşa olabileceği belirtmiştir. Bkz. Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 1999, s.2.dip not. 6: II. Sarduri'nin kuzeye Qulha ülkesine yaptığı M.Ö. 746 da ki ikinci sefer Anakızlı da ki stelde şöyle geçmektedir; *Sarduri derki; Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Ülkeyi.... Qulha ülkesinin tahkimatlı kralı şehri İldamüşa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha ülkesinin sadece orada bulunan... adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. İldamüşa şehrinde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınları sürgün ettim.* Köroğlu, *a.g.m.*, s.728; İldamüşa'nın Ardanuç olduğuna dair bkz. Diakonoff-Kashai, *a.g.e.*, p.44.

yazımında ‘‘u’’ sesi de ‘‘ou’’ harf grubu ile gösterilir).⁵³

Ardanuç hakkında Tsarevitch Wakhoucht şunları anlatır:

‘‘Ardanuç: Bu köprünün altındaki Çoruh, doğudan batıya akış gösteren ve Kwa-Qril dağından çıkan Ardanuç nehrinin sularını alır; daha yükseklerde bu nehir, Çoruh’a ulaşmadan önce kuzeyden gelen Ardanuç ve Şavşat arasında bir kayalıktan ve Kwa-Oril dağından çıkan Ardanuç diye anılan diğer bir nehirle beslenir. Bu birleşim, küçük Ardanuç şehrinde bulunan, sağlam bir kale ve iyi inşa edilmiş olarak bilinen nehrin üzerindedir. Kurucusu Gourgasian’dır. Qrou tarafından yıkılan, aziz Pierre ve Paul kilisesini yücelten yine bu kilisede öldürülen ve gömülen Achot tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bu kilise, kubbe üzerinde, güzel ve iyi bir şekilde inşa edilmiştir. Bugün terk edilmiş olan bir manastırdır. Gourgasian, bu şehirde Mere, Chindoba ve Akhiz manastırlarını önem vererek yüceltti. Güçlü ve ulaşılmaz olan Akhiz’de kayaların içindeki mağaraları oydu. Ardanuç nehirleri, kasabaları oluşturan akıntılar üzerindeki diğer suları da bünyesine alır. Ardanuç’un bölgedeki sınırı şöyledir: doğuda Cola ve Artan yollarından geçen Qalnou ve Kwa-Qril dağları; güneyde Phanacet’i ayıran ve Qalnou’dan Çoruh’a kadar batıya doğru akan bir dağ; batıda Çoruh tarafından, Çoruh’u ayıran küçük bir dağ; kuzeyde Şavşat’ı ayıran bir kaya tarafından sınırlandırılmıştır. Üzümleri ve meyveleriyle bereketli bir memleket; geri kalan aksiliklere rağmen bütün her şey gelişmektedir. Ovalar az olmasına karşın çok fazla orman bulunmaktadır; hayvan ve av hayvan çeşitleri, balık ve kuş türleri bolca bulunur; hava iyi, temiz ve yumuşaktır ama kışın karlı yazın ise oldukça sıcaktır. Bu bölgede oturan insanların dini ve dili önceden burada yaşayanlarıki gibidir. Ardanuç, Şavşat ve Ligan Vadisi Odzrakhe’nin bir parçasını oluşturur. Ardanuç ve Şavşat’ın merkeziydi çünkü bu Osmanlının isteğiydi.’’⁵⁴

Bölgenin önemli merkezlerinden biriside Şavşat’tır. Yerleşim yerinin ismi Urartu kralı Minua döneminde ki kuzey seferleri sırasında geçmekte ve bölgeye o dönemde Şêšêtin-Şe-Şe-e-ti-i-na-a denilmekteydi.⁵⁵ Şavşat ismi daha sonraki tarihi kaynaklarda Şavşit, Sawset, Savset, Şavsethis ve Shavshet’i şeklinde geçer ve yerleşim yerinin sınırlarını Cyril Toumanoff, Nigal’in doğusunda, Arsiani’nin batısında kuzeyde Acara olarak verir. S.T. Eremyan, Şavşat isminin menşeiini, bölgenin yerleşimcileri olarak bahsettiği

53 Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos)*, İstanbul 2000, s.152,153.

54 Wakhoucht, *a.g.e.*, p.117.

55 Diakonof-Kaskai, *a.g.e.*, p.81.

Suset'ac'ik'ler den geldiğini iddia etmiş ve Nigal'in doğusunda, Arsiani Dağlarının batısında, Savsuri Nehri'nin (İmer-Khevi-İmer-Exevi-İmerhev-Meydancık) yukarı bölgelerine lokalize etmiştir.⁵⁶ Ancak Savşat ismi hakkında farklı görüşlerde bulunmaktadır.⁵⁷

Savşat hakkında Tsarevitch Wakhoucht şunları anlatır:

“Şavşat'ın sınırı: doğuda Arsin tepesinden, Photzkhwi ve Eroucheth Vadilerinden Zarzma'daya ve Qouel'a varan yollardan geçen; güneyde sur gibi bir kayayla Ardanuç ve Şavşat'ı ayıran ve batıya doğru ilerleyen, hemen hemen Arsin Dağından Çoruh'a kadardır. Bu kaya üzerinde bir yoldur. Hemen hemen benzer bir yol, geçilebilen tek yerdir; batıda Şavşat Dağından Çoruh'u ayıran; kuzeyden batıya doğru bir dağa giden Arsin'den Çoruh'a kadardır. Şavşat ağaçlandırıldı, tepelerle dağlarla örtüldü. Vadilerle akarsu yarıkları ile dolu güçlü ve dar bir durum yaratıldı. Meyve ve üzüm bakımından verimlidir. Pirinç ve pamuk hariç tüm tohumlar yetişmektedir; hayvanlar ve av hayvanı, kuşlar ve balıklar çok fazla bulunmaktadır; genişliği el verdiği sürece toprak da verimlidir. Şavşat'ın su kavşağı üzerinde Çoruh'u içine alır”.⁵⁸

Klarceti Bölgesi sınırları içerisinde ki önemli yerleşim yerlerinden biri de Nigal veya Ligani'dir. Nigali veya Nigali vadisi (Xevi Nigalisa-Valley of Nigal) veya Liganis Vadisi (Liganis-xevi- Ligani Valley) daha sonraki ismi ile Livana,⁵⁹ Çoruh'un aşağı bölgelerinde nehrin kenarında, Kolkhis arazi-sinde, Acara Bölgesi'nin güney batısında ve günümüzdeki Artvin şehrine lokalize edilmektedir.⁶⁰

56 Hewsen, *a.g.e.*, p.57,134; el-Belazuri, *a.g.e.*, s.290; Toumanoff, *a.g.e.*, p.439; Hübschmann, *a.g.e.*, p.355, dip not.1; Honigman, *a.g.e.*, s.256; Brosset, *a.g.e.*, s. 467.

57 Oğuz-Partlarından Tayk Eyaletinin oymak adlarından Şavşeti sancağının Savus-Şavaşı adlı Saka oymağının yurdu olduğu, Kara anlamına gelen Şav ile hakandan sonra genel yetkileri taşıyan kişilere verilen Şad unvanının birleşmesiyle Şav-Şad adı, Şav kara, Şat kara orman anlamında kullanılmaktadır. Şev, inişli yer bayır, meyilli yer, Şad, Farsça sevinçli demektir. Şavşat: dağlarla çevrili meyilli yer demektir, Şavşat adı Şavşad, neşeli şen Türk boyu adıyla anlamdaştır. Şavşad/Şavşat adı İskit/Saka, Göktürk ve Hazar Türklerinden oluşan bir Türk boyu adıyla da eş anlamlıdır. Bkz. Sefa Yıldırım, *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2007, s. 62.

58 Wakhoucht, *a.g.e.*, p.115.

59 Osmanlı kayıtlarında (XVI. XVIII. Y.Y) Livane: Artvin, Nisf-I Livane: Artvin İle Yusufeli arasındır. Ancak Livane-i Süfla (Kaza 1828) 1878-1918 Batum-Trabzon Eyaleti dahil (Rusya yönetiminde), Livane-i Ulya (Kaza-1828) 1878-1918, Çıldır-Erzurum Eyaleti dahildir (Rusya yönetiminde), Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s.349.

60 Hewsen, *a.g.e.*, p. 210; Toumanoff, *a.g.e.*, p.438,439; Adontz, *a.g.e.*, p.23; Allen *a.g.e.*, p.57; Honigman, *a.g.e.*, s. 162 dip not 4.

Nigal hakkında Tsarevitch Wakhoucht şunları anlatır:

“Batı’da, Çoruh olarak adlandırılan İspir nehridir. Artvin, İspir’de doğu Çoruh kıyısı üzerinde tüccarların yaşadığı küçük bir şehirdir. Bu şehrin toprakları, Çoruh’un iki ırmağı ve Erge’nin sınırlarına kadar olan yere Ligan Vadisi adı verilir; genişliğini göz önünde bulundurularak bu memleket portakal, limon, zeytin, nar, incir, üzüm ve diğer meyvelerde oldukça verimlidir. Bu değerli ürünlerde oldukça zengindir. Bütün tohumlar yetişir ama pirincin ve pamuğun azlığı bunları ekmeye izin vermez. Yazları sıcak kışları da çok yumuşaktır. Çevresinde, kaynaklarına bir saat ya da yarım saat süren karlı dağları ve harika tarlaları görülür. Vahşi hayvanlar, kuşlar, av hayvanı ve balıklar boldur. Verimliliği evrenseldir. Artvin üzerinde Tortum Dağından ve İspir’den çıkan ve doğuya doğru akan Çoruh, bir nehri içine alır. Bu nehir üzerinde İspir’in, Tortum’un, Bayburt’un ve Trabzon dağlarına kadar olan şehirlerin piskoposlarının oturduğu büyük ve güçlü İkban Kalesi ile güzel, büyük kubbeli bir kilise bulunur. Bugün burası çöldür. Bu ırmağın üzerinde, Çoruh üzerinde taşlarla kurulan birçok kemerle güzel bir mimari eser olan Khwaramze köprüsü bulunmaktadır.”⁶¹

Tarihi kaynaklarda sıkça adından bahsedilen Tukharis (Tuharis-T’uxarisi-T’uxark-Thıcharkh-Thuyarkh) ise Armenia ve İberia arasındaki Klarjeti’nin önemli bir sınır kalesidir.⁶²

Kalenin inşası, Ermeni Kronolojisinde şöyle anlatılır:

“Onun (K’rat’los’un Oğlu Mtzhetos) topraklarını miras olarak verdiği üç ünlü oğlu vardı: Op’los, Ojrxos ve Jawaxos. Ojrxos güçlü iki şehir inşa etti; Ojrx ve T’uxrisi.”

Lenonti Mrolveli, History of the King of K’art’li Tukharis’in inşasını şöyle anlatır:

“Mtzhetos’un oğulları içinde Uflos, Odzrhos ve Cavahos adlı kahramanlar meşhur olmuşlardır. Babaları tarafından aile ve topraklar aralarında şu suretle taksim edildi: Odzrhos’a Tasis-Kar’dan denize kadar uzanan kayalık topraklar verildi ve kendisi orada Odzrhe ve Tukharis adlı iki müstahkem şehir inşa etti.”⁶³

61 Wakhoucht, *a.g.e.*, p. 115.

62 Hewsen, *a.g.e.*, p. 210; Hübschmann, *a.g.e.*, p.356,357.

63 Thomson, *a.g.e.*, p.10,11; Brosset, *a.g.e.*, s. 7.

Tsarevitch Wakhoucht ise Tukharis hakkında şunları aktarmaktadır:

“Klarcet yolu ile hareket eden kral, ordusunu Ermenistan istikametine sevk etti. Tuharis’e varınca ilk bakışta kaleyi çok beğendi ve: “Sen hakiki bir kalesin” dedi. Yolu üzerinde, Klarcet’in kıyılarında, Artanuc denilen yere uğrayan kral sütkardeşi Artvaz’ı çağırarak kendisini oraya eristav tayin etti ve kaleyi tamir etmek, fakat bir manastır, bir kilise ve Bizans memleketinde gördüğü şekilde bir rahibe manastırı, yapılmak üzere vadiyi aynen bırakmasını tenbih etti. Gürcüce “evet sensin” demek olan “Thu khar”, görüldüğü üzere, kalenin adı olan Tuharis ile telaffuz benzerliğindedir. Kale Klarcet’in en müstahkem mevkillerinden biridir ve Mtzhetos’un oğlu Odzrhos tarafından yapıldığını söylemektedir. İlk olarak Mtzkhéthos’un oğlu Odzrakhos tarafından inşa edilmiş Tibet’le karşı karşıya olan, kuzey ırmağının kıyısı üzerindeki Thoukharis kalesidir. Daha sonra 26. Kral Mirdat, kaleye bir kilise yapar. Sonrasında Mirwan-Qrou tarafından bu kale yıkılır. Bir Tibet Piskopos’u bu yapıyı kaldırır. İsmi yalnızlığından alan bir yapıya dönüşür. “Evet, sen bir kalesin başka bir şey değil.”⁶⁴

Sonuç olarak; Artvin ve taşrasının tarihi-coğrafyası üzerine yapılan çalışmalarla birlikte bölgeye verilen isimler üzerine yapılan araştırmalar sonucunda, isimlerin menşei hakkında birçok görüş öne sürülmüş, ancak tam olarak bir görüş birliği sağlanamamıştır. Günümüze kadar birkaç küçük değişiklikle gelenler isimler ile birlikte bölgede yaşayan halkların idaresi ile bölgenin hangi siyasi otoriteye bağlı olduğu da dönem dönem tartışmalara sebebiyet vermiştir. Klarceti’nin siyasi olarak Armenia Bölgesine dahil olduğu ve M.Ö. I. yüzyılda Armenia monarşisinin zayıflaması sonucunda bölgenin İberia topraklarına dahil edildiği kabul görse de bunun aksini savunan görüşlerde günümüzde mevcuttur. Gürcülerin yaratılış efsanelerinde, Toğarma isimli bir cedden geldiklerine inanmaktadırlar. Toğarma’nın 8 oğlundan birisi olan K’art’los’a verilen yerler arasında Klarceti ve Tao bölgeleri de bulunmaktadır.⁶⁵ Klarceti, Leonet Mroveli’deki K’art’losa paylaştırılan bölgeler

64 Wakhoucht, *a.g.e.*, p.111; Tukharis ismini Kırzioğlu şöyle açıklar: Artvin de Çoruk boyundaki müstahkem ve Makedonyalı İskender (M.Ö IV. Yüzyıl) çağında Tukhar’is kalesi ve bölge halkının Tukhar’k (= Tukhar’lar) adı da Kaşgarlı’da “Töker”, Togan da Orta-Amuderya’da “Tokharistan” a da ad veren “Anabasis’in de “Tukhar”, Sanskrit Brahma Yazıtlar’nda “Türk Kavmi Tukhar” olarak bulunduğu, Oğuz/Türkmen boyunun, bir kolundan, İkiz-Boylu ve 22 Türkmen’in 24 Boyunu tamamlayıcı “Kalarç/Kalaç’ın, eski “Gogaren/ Gugar’k/Gugaret” Eyaletinin en batı sancağına ad verdiği de düşünülür. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s.206.

65 Toğarma’nın Haos, K’art’los, Bardos, Movakan, Lek, Heros, Kavkas ve Egres isimli sekiz

içerisinde yer almaz ayrıca K'art'los'un oğlu (Odzrkhos) ve torunu (Javakhos) arasında sonraki, yeniden paylaştırılma sırasındaki ikinci tanımla-mada da yoktur. Ancak Leonet Mroveli, K'art'los'un oğlu Odzrkhos'un Klarjeti'de olan Tukharis isimli şehri ve kalesini inşa ettiğini söyler. K'art'los'un topraklarının umumi tarifinde ve takip edilen iki taksimatta da Klarjeti'in İberia'ya dahil olmadığı esasen görülmektedir.⁶⁶ Ancak kesin olan bir şey vardır ki bölgenin ismini buraya yerleşen insanlarından aldığı ve Klarjeti'nin Armenia-İberia sınır bölgelerinden birisidir olduğudur.⁶⁷ Bölgeye verilen Klarjeti ismi menşei hakkında çok çeşitli görüşler bulunmasına rağmen isim 4 ve 5. yüzyıllardan önce hiçbir kaynakta şimdiki şekliyle geçmemektedir. İlk kayıtlar Agathangelos'ta geçmekte ve 450 yılında yapılan tercümesinde Klarjeti olarak ifade edilmektedir ki bölge yine bir Armenia Bölgesi olarak ifade edilmiştir. Ancak VII. yüzyıla gelindiğinde Ananias, Gurgark coğrafyasını anlatırken Klarjeti'den bahsetmiş ve yine aynı yüzyılda Arap akınlarının bölgeye gelişiyle isim Arap kaynaklarında da geçmiş ve Sasani-Bizans arasındaki uzun mücadeleler sırasında birçok kez el değiştirmiş bir sınır bölgesi olarak bilinen bölge artık yeni bir din ve yeni bir millet ile karşılaşmıştır. Arapların bölgeye gelişi ile bölge sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan değişiklikler yaşamasına neden olmuş, 771-772 yılında meydana gelen isyan sonucunda Van ve çevresinde tutunamayan Bagratlı sülalesinin Klarjeti Bölgesine doğru yayılışı ve bölgede yerleşerek İberia'nın merkezini bu bölgeye nakledilişi, bölgenin hem ekonomik hem de siyasi bir refah dönemi yaşamışına sebebiyet vermiştir. X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında Bizans İmparatoru II Basilioş'un (976-1025) bölgede görünmesi ve yaşanan İberia-Bizans mücadelesi bölge halkı üzerinde olumsuzluklara neden olmuş ise de Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1064 yılında Klarjeti'yi fethederek kendi topraklarına katmasıyla bölgede yeni bir dönem başlamıştır.

oğlu vardı. Bu oğullarından ikicisi olan K'art'los'a verilen toprakların hudutları, doğudan Heret ve Berduc, batıdan Karadeniz (Pontdeniz)'i, güneyden, batıya doğru akan ve suları kuzeye Kür (Mtkuar) nehrine birleşen ve Klarjeti ile Tao arasında denize akan Berduc'un kaynağına kadar olan dağ; kuzeyden de Lih adını taşıyan Ghado dağına kapsamaktadır. Leonet Mroveli, *Georgian Chronicleri* ve Ermeni Kronolojisi için bkz. Thomson, *a.g.e.*, p.4 : Brosset, *a.g.e.*, s.2,3; Robert Bedrosian, *Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians*, New York 1991, p.1.

66 Brosset, *a.g.e.*, s.22, dip not 118.

67 Hewsen, *Armenia A Historical Atlas*, p.61.